

УЧАСТЬ ЖІНОК У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ТРАДИЦІЙ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (XVI – перша пол. XVII ст.)

В останні часи увагу істориків привернула сумлінна державницька праця українських жінок.

Ми розглянемо етап, обмежений кінцем XVI – першою половиною XVII ст., на який припадає бурхливий сплеск культурно-національного піднесення в Україні.

Важливим здобутком цього періоду стало усвідомлення населенням українських земель власних історичних традицій. Уособленням Давньої України були князі Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький. Їхніми прямими нащадками проголошувалися волинські князі.

Фактична влада на українських землях належала українським магнатам, які мали вплив і на політику Литви.

Значимо, що в уяві людини тих часів політична незалежність країни, на відміну від сучасного стереотипу мислення, не ототожнювалася з державною суверенністю, оскільки тодішня правосвідомість не знала безпосереднього панування держави над особою підданого¹. Середньовічна людина підпорядковувалася якійсь особистості, а не державі.

Держава сприймалася як категорія досить абстрактна, була свого роду додатком до особи пануючого. Всі соціальні категорії середньовіччя були, насамперед, правовими категоріями, адже, за словами Й.Хойзінги, неформальна, вільна від умовностей поведінка людей не характерна для епохи всеохоплюючого формалізму².

З погляду особистості середньовіччя, місцеві політичні інститути були втіленням реальної влади і в адміністративному устрої, і правовій системі, а пізніше і в приналежності до певної релігійної конфесії.

Стрижнем цих інститутів як до Унії, так і після неї, за твердженням Н. Яковенко, залишалися власні князі-магнати, які символізували ідею політичної незалежності (в тогочасному розумінні – *О.К.*)³. Навколо князів формувалося мікросередовище шляхти-бояр, залежних від володаря економічно й політично.

Серед найбільших магнатських володінь Волині вирізнялися і величезні маєтки волинських магнаток. Так, Ганна з Острозьких Ходкевичів, володіла 106 поселеннями, що нараховували 6813 димів⁴. Катерина з Острозьких Замоїська – 83 поселеннями, Софія Острозька – 76, а Христина Єломалинська з чоловіком Данилом – 21 поселенням⁵.

Слід зазначити, що на українських землях, на відміну від Західної Європи, суспільне становище жінки залежало не від суспільного становища чоловіка, а від її майнового становища. І тому шляхтянки, особливо вдови, офіційно не приймаючи участі в політичному житті, але володіючи інколи величезними земельними латифундіями, мали досить значну суспільну вагу в своїх повітах⁶.

На цю обставину звернув увагу Михайло Литвин, який писав, що татарські й московські жінки “не мають чоловічих прав, а наші властвують над багатьма чоловіками: одні – управляючи волостями, містами, помістями; другі – отримуючи прибуток, треті – спадок”⁷.

Вимоги М.Литвина суворо розмежувати жіночі права з чоловічими, та заборонити шляхтянкам доступ до останніх, відповідали моральним засадам тогочасного суспільства і становищу в ньому жінки.

В середньовічному українському суспільстві, як у специфічній системі стосунків між людьми, жінка існувала в конкретному соціальному середовищі, керуючись притаманними їй нормами поведінки, духовною орієнтацією та стереотипами морально-етичних цінностей. Будучи значимою одиницею суспільства, жінка за повнотою своїх прав і свобод не становила в цей період будь якого винятку. Правове становище жінок-шляхтянок нормував Литовський Статут. У його карних і цивільних постановах був проведений принцип рівного права для чоловіків і для жінок.

М.Литвин зазначав, що витоки жіночих “вольностей” криються у праві жінки на успадкування землі.

Литовський Статут, забезпечивши майнову незалежність жінки і її право на успадкування землі, узаконив тим самим право жінок на володарювання над підлеглими їм землеволодіннями та підданими⁸.

Зміст статей Литовського Статуту 1566 і 1588 рр. підтверджує, що всі привілеї і права, якими могли користуватися жінки-представниці вищих суспільних станів, залежали від їхнього майнового становища. Жінки іноді навіть зловживали своєю свободою і правами, притісняючи підлеглих чоловіків, про що з осудом писав М.Литвин⁹.

Проте за умови, що самоуправство всіх видів і ступенів було майже нормою існування південноруської військовослужилої людини, жінка йшла “слідами чоловіка”¹⁰.

Такий стан речей не був прерогативою представниць вищих суспільних станів. У нижчих верствах суспільства відбувався процес, схожий з названим за сутністю, але відмінний за мотивами й результатами.

У зазначений період жінки досить активно переймалися інтересами чоловіків, і навіть, за слушним зауваженням академіка О.Левицького, повніше відбивали у своєму житті й діяльності як добрі, так і лихі риси свого часу¹¹.

Спираючись на документальні свідчення, дослідник наголошував, що “кожна суспільна ідея і напрям, кожна панівна, в ту епоху, чеснота чи вада знаходили в українській жінці не менш повне і пристрасне виявлення, як і в представниках іншої статі”¹².

Ще перший Литовський Статут юридично оформив головний обов’язок та привілей землевласників – несення земської служби, за яким вдови-землевласниці зобов’язувалися поставляти певну кількість воїнів, а не служити особисто. Це положення, до речі, поширювалось і на незаміжніх землевласниць, які жили окремо від сім’ї. Проте жінки іноді самі виконували цей обов’язок з’являючись на військову службу, як це зробила в 1565 р. Зофія Єзофова.

Показовим у цьому відношенні є й факт участі жінок у прийнятті найважливіших політичних рішень тієї епохи. Коли польський король Жигмонт Август наказав українській і литовській шляхті присягати на унію Литовського князівства з Польщею, то на Волині разом із зем’янами присягало й чимало зем’янок – тих, що сиділи на “вдовинім стільці” і володіли маєтностями¹³.

За себе і своїх нащадків складала присягу Василиса – княжна Ружинська, княгиня Катерина Скорупинська, пані Михайлова Козинська, каштелянова Луцька. При чому, зять Козинської – князь Миколай Ярославович – мав право на підпис лише після сімейства¹⁴. Тобто підпис жінки-шляхтянки мав вагу навіть у справах державного рівня.

Жінки не були усунуті і від зайняття та наслідування державних посад. Михайло Литвин в своїх записках з жалем писав про те, що жінка інколи “начальствує у нас в кріпостях навіть пограничних з землями московськими, які необхідно було б доручати тільки чоловікам великої сміливості”¹⁵.

Як свідчать документи, жінки могли займати і наслідувати навіть посаду старости. Так, Корсунське староство перейшло від Яна Даниловича до його дружини Софії¹⁶.

Додамо, що волинська зем’янка Ганна Борзобогата-Красенська керувала в зазначений період казною Луцької єпископії¹⁷.

А в раду княгині Марії, що була фактично урядом в Пинському князівстві, входили найвпливовіші бояри-чоловіки¹⁸. Участь в роботі ради розглядалась в ті часи як участь у місцевому урядовому органі, який очолювала княгиня.

В.Антонович вважав, що вибори бурмістрів в українських містах інколи перетворювалися на вияв “особливої ласки, або розказу з боку дідича, а не наслідком існуючого права”¹⁹.

Документи виразно доводять активну участь жінок-магнаток у цих справах та їх вплив на суспільно-політичне життя українських міст і містечок²⁰.

За істориком Антонієм І.[Й.Ролле], жінки-шляхтянки в досліджуваній період ведуть досить активне політичне життя, беручи участь у конференціях, нарадах та сеймиках, у з’їздах сільських господарів, проникають в трибунали і навіть у сейм, заграють нерідко з предводителями союзних армій теж заради користі “застянкової” дипломатії, одним словом, верховодять у краї²¹.

Воля й повноправність українського жіноцтва проявлялась у багатьох явно політичних вчинках. Волинська княгиня Софія Ружинська та Ганна Борзобогата-Красенська, наприклад, відмовлялися підкорятися вимогам місцевої влади і навіть розпорядженням польського короля²². А коли на межі XVI – XVII сторіч православ’я стало в Україні прапором боротьби із засиллям польської мови та польської культури в цілому, немало найдостойніших жінок сміливо ставали на захист православ’я²³. За влучним виразом М. Грушевського, народ “хотів не самих успіхів церкви, а відродження національного поступу й життя”²⁴.

Релігійні ідеї стали в цей період головною ознакою українства, тим символом, навколо якого консолидувалася самосвідомість українського етносу.

Визнання себе православним рівнялося в ті часи визнанню себе українцем – продовжувачем традиції предків.

Наслідуючи традиції руських князівен, жінки займалися добродійністю, виявлялося, що в заснуванні шкіл, монастирів, будівництві церков, укладанні та виданні книжок.

Можна виділити три основні напрями участі жінок у формуванні української нації та творенні власних суспільно і державотворчих традицій: 1) захист православної віри й відстоювання інтересів православної церкви; 2) добродійницька діяльність; 3) культурно-освітня діяльність – заснування шкіл, організація освітнього процесу, участь в братському русі.

Одним з напрямів добродійницької діяльності жінок того часу було заснування православних церков, монастирів і шкіл при них.

У пом’янику Києво-Печерського монастиря згадано багато жінок, які вносили свої офіри²⁵. Так,

наприклад, вдова чернігівського скарбника Катерина Угорницька передала Києво-Печерській лаврі всі свої маєтки²⁶. А Олена Горностаєва, уроджена княжна Чарторийська, стала фундаторкою Пересопницького монастиря на Волині (1596). Вона сама склала для нього чудовий гуртожитний статут і влаштувала при монастирі шпиталь для убогих та недужих²⁷.

У червні 1556 р. княгиня Анастасія Заславська разом з сином склали дарчий акт про передачу маєтностей заснованому ними на Волині Дворецькому монастирю. В документі значилося: “Я, князь Януш Іван Кузьминич Заславський, поповняючи волю небожчика князя його милости отця мого, разом з її милостю маткою моєю княгинєю Анастасією рівною Гольшанською-Заславською, віддаємо тії імнії, що отець мой небожчик князь Козьма Іванович Заславський міг надати монастирю нашому Дворецькому к церков Святої Троїці”²⁸.

У кінці XVI ст. при церкві Успіння в Почаєві фондує монастир Ганна Гойська, дружина земського Луцького судді²⁹. При монастирі деякий час успішно працювала одна з кращих на Україні друкарень³⁰. У 1618 р. в тому таки Почаєві Кирило Ставровецький випускає в світ книгу “Зерцало богословія”, присвячену роз’ясненню православної догматики з цікавими матеріалами тогочасної космогонії³¹. Окрім того, Ганна передала Почаєвській лаврі ще й частину своїх ґрунтів та отриманий нею від грецького митрополита Неофіта образ Божої матері.

У селі Юсиптичі на Волині в кінці XVI ст. фондує і підтримує матеріально православну церкву шляхтянка Олена Стеткевич – дружина козацького гетьмана Івана Виговського³².

У місті Гощі в 1639 р. засновує на свої кошти монастир остання з роду Гойських, княгиня Раїна Соломирецька, каштелянова смоленська³³.

1637 року волинська шляхтянка Раїна з Боговитинів Ярмолинська заснувала монастир в своєму маєтку Загайцях Кременецького повіту³⁴.

У середині XVII ст. неподалік м. Ніжина засновує церкву і притулок для бідних престарілих жінок дружина стародубського козацького полковника Ганна.

Мати гетьмана Івана Мазепи Марія Магдалена заснувала Вознесенський монастир. Була його ігуменею, а також паніматкою інших благодійних установ. На купчій, виданій Марією Магдаленою Мазепиною Стародубському полковнику Миклашевському, є підпис польською мовою “Магдалена Мазепина Монастирів жіночих ігуменія Печерського, Київського і Глухівського”³⁵.

Значимо, що заснування жінками православних церков і монастирів розглядалося не лише як вияв релігійного почуття, а й як боротьба за збереження традицій “давньоруського” життєстрою, віри предків як головної національної ознаки.

А тим часом, участь українських жінок-шляхтянок XVI – першої половини XVII ст. в заснуванні монастирів і будівництві церков та шкіл не була для українських земель явищем унікальним. Витоки цієї традиції беруть початок в перших століттях існування Київської Русі. Як свідчить Іпатіївський літопис, Марія, дружина великого князя Всеволода, заснувала в Києві в XII ст. Кирилівську церкву, де й була згодом похована. За Лаврентіївським літописом XIII ст. велика княгиня Олена Всеволодівна (дочка Всеволода III Юрійовича) заснувала монастир Святої Богородиці³⁶. Є свідчення й про те, що в XIII ст. знатні жінки засновували монастирі і будували церкви разом з чоловіками або синами³⁷.

Другим напрямом суспільної діяльності українських жінок стало фондування нових православних шкіл та опіка над дітьми. Значимо, що ця традиція також була започаткована в XI – XII ст. київськими князівнами, які засновували школи не лише для хлопців, а й для дівчат³⁸. Дочка великого князя Київського Всеволода Ярославича Анна заснувала при київському Андріївському монастирі першу на Русі школу для дівчаток³⁹. Українські жінки-шляхтянки XVI – першої половини XVII ст. продовжили цю давню традицію. Так, шляхтянка Раїна Ярмолинська та господарівна Марія Могила активно підтримували у своїх повітах православні школи й монастирі⁴⁰. Княгиня Раїна була ще й фундаторкою Гаєцького монастиря на Волині.

Більше того, пані воеводина, господарівна волоська Марія була учасником і активним оборонцем прав та інтересів Львівського братства, про що свідчать офіційні документи кінця XVI ст.⁴¹ Марія не раз сміливо виступала проти Львівського єпископа Гедеона Балабана, який вів запеклу боротьбу з братством⁴².

Мати Марії Єлисавета також активно підтримувала львівське братство, допомагаючи йому і своїм впливом, і матеріально.

Братство за активної підтримки меценатів збудувало величаву церкву Успіння Богородиці, заснувало першу у Львові українську гімназію, завело велику друкарню та книгарню.

Дочка Єлисавети Анна Могила, (по чоловікові Пржерембська), не лише допомагала братству, а й сама (в 1630 р.) вписалася в реєстр львівських братчиків⁴³.

Вчинок Анни був для українського жіноцтва тих часів скоріше правилом, аніж виключенням. Адже каталоги деяких братств засвідчують участь у їх діяльності також і жінок-“сестер”, “братерничок”⁴⁴.

У Статуті Луцької братської школи “Порядок школьний” (1624 р.) підкреслюється, що школа створюється “великим старанням і накладом, і пильністю міщан луцьких руського народу святого закону

грецького, і милостями всіх православних християн яко стану духового, також осіб княжих, панських, шляхетських і всього посполитого народу, аж до убогих удовиць”⁴⁵.

Сестри княжни Олена і Софія Чарторийські заснували при Пересопницькому монастирі православному школу для селянських дітей та шпиталь для убогих, хворих⁴⁶.

А Галшка (Єлисавета) Гулевичівна, дружина київського шляхтича Стефана Лозки, була однією з засновниць Київського братства, Київського Богоявленського монастиря і школи при ньому⁴⁷. Про вчинок Галшки Гулевичівни схвально відгукувалися культурні діячі України того часу – Іов Борецький, Ісає Копинський, Афанасій Пузина, гетьман Запорозького козацтва Петро Сагайдачний та інші⁴⁸.

Після смерті чоловіка Галшка близько 1618р. переїздить до м. Луцька. Там вона підтримує тісні зв'язки вже з Луцьким братством котре, як відомо, виплекало одну з кращих в Україні братських шкіл⁴⁹. У заповіті, складеному в квітні 1641 р., Галшка прохає свого сина Михайла Лозку передати великі суми грошей Луцькому братству, братській церкві, “на шпиталь братський Луцький золотих п'ятдесят і на Монастир паненський чернецький ...”⁵⁰.

Княжна Галшка Острозька також вважала своїм обов'язком у заповіті, складеному 1579 р., велику суму грошей передати “на шпиталь і академію Острозькую, на монастир святого Спаса недалеко Луцька”.

У документі говориться, що запис княжни зроблений “добровільне з печаттю мою і з підписом власної руки”⁵¹.

У записі про пожертву на Луцьке братство, складеному 1 березня 1638 р. її милістю панею Ганною Мельницькою Станіславовою Трацевською, говориться, що передає вона 300 злотих братству Луцькому “за спасіння своє, за душі свого чоловіка і родичів своїх”⁵².

Як бачимо, добродійницька діяльність жінок-шляхтянок на користь православної церкви і школи була досить таки поширеною серед православної шляхти та магнатських родів.

А якщо взяти до уваги той факт, що братства в зазначений період діяли не лише у Львові, Києві та Луцьку, а й у Городку Острозі, Люблінні, Замості, Рогатині, Галичі, Шаргороді, Стрятині, Кам'янці-Подільському, Дубні, Ярославлі, Немирові, Вінниці, Могильові, Слущку, Пінську, Вільно⁵³ та інших містах і селах, стає зрозумілою і досить таки помітною роль жіноцтва в становленні братського руху на українських землях, піднесенні рівня освіти в братських та монастирських школах, відродженні традицій православної церкви.

Своєрідне громадсько-політичне життя українських земель кінця XVI – першої половини XVII ст. не вміщається в рамки традиційної політичної історії.

Воно обумовило вироблення досить специфічної системи взаємозв'язків жінки й суспільства, жінки й місцевих органів влади, жінки й релігії.

У цій складній системі фігура жінки-землевласниці була досить помітною і значимою.

Ще яскравіше державотворча діяльність жінок проявилась у часи постання козацької держави Б.Хмельницького.

¹Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. – К., 1993. – С.82.

²Хейзинга Й. Осень средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV и XV веках во Франции и Нидерландах. – М., 1988. – С.263.

³Яковенко Н.М. Вказ. праця. – С.83.

⁴Яковенко Н.М. Склад шляхти – землевласників Київського воеводства напередодні визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 84.

⁵Яковенко Н.М. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С.92.

⁶Валиконите И. I Литовский статут – один из важнейших источников по истории положения женщин в Великом княжестве Литовском // Первый Литовский Статут 1529 г. Материалы Республиканской научной конференции “450 лет Первому Литовскому Статуту”. – Вильнюс, 1982. – С.41.

⁷Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (Под ред. В.Антоновича). – Вып.1. – К., 1890. – С.42.

⁸Валиконите И. Вказ. праця. – С.39 – 42.

⁹Мемуары относящиеся к истории Южной Руси (Под ред. В.Антоновича). – Вып.1. – К., 1890. – С.42.

¹⁰Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С.142 – 143.

¹¹Левецкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – Сентябрь. – С.29 – 332.

¹²Там же.

¹³Мордовець Л. [Орест Левицький]. Про шлюб на Україні – Русі в XVI – XVII століттях. – Львів, 1906. – С.6 – 7.

¹⁴Козуля О. Жінки в Історії України. – К., 1993. – С.35.

¹⁵Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси (Под ред. В.Антоновича). – Вып.1. – К., 1890. – С.42.

¹⁶Акты о заселении Южной России XVI – XVII в. // АЮЗР – т. III, Ч. VII – К., 1905 – С. V.

¹⁷Левецкий О. Анна-Алоиза княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – Сентябрь. – С.33.

¹⁸Грушевский А.С. Пинское Полесье. Очерки: – Ч. 2 (Туров, Городок и Пинск в составе кн. Литовского. Пинское староство кор. Боны) XIV – XVII вв. – К., 1903. – С.112 – 115.

¹⁹Антонович В. Українські міста. – Львів, 1904. – С.282

²⁰Там же.

²¹Антоній І [Й. Ролле] Українские женщины // Киевская старина. – 1883. – Июнь. – С.272

²²Левицький О. Анна-Алоиза княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – Сентябрь. – С.329 – 332.

²³Левицький О. Вказ. праця. – С. 329 – 330.

²⁴Грушевський М. Духовна Україна. – К., 1994. – С.176.

²⁵Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1994. – С.412.

²⁶Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.5. – К., 1994. – С.265.

²⁷Грушевський М.С. Статистика монастирів // Духовна Україна. – К., 1994. – С.320.

²⁸Цит. за: Берегиня України / Авт.-упоряд. Т.Косенко. – К.,1995. – С.17.

²⁹Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т.5. – С.265.

³⁰Крип'якевич І. Історія України: (Учб. пос.) – К., 1992. – С.48

³¹Бутич І. Перші чернігівські друкарні // Друкарство. – 1996. – № 1/2. – С.4.

³²Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність // Збірник наукових праць. Вип 5. – Львів, 1998. – С.403.

³³Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.5. – С.265.

³⁴Там же.

³⁵Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края. – К., 1899. – С.9.

³⁶Пушкарёва Н.Л. Женщины Древней Руси. – М., 1989. – С.114.

³⁷Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов: Синодальный список. – М; Л., 1950. – С.43. 468. Полное собрание русских летописей. т. 1. Лаврентьевская и Троицкая летописи. – СПб., 1846. – С.176, 207.

³⁸Пушкарёва Н.Л. Вказ. праця. – С.28 – 29.

³⁹Татищев В.Н. История Российская. – М; Л., 1963. – Т.2. – С.95.

⁴⁰Левицький О. Раина Могилянка княжна Вишневецкая. – К., 1887. – С.3.

⁴¹Центральний державний історичний архів (далі ЦДІА) у м. Львові, ф.129., оп.1, спр. 166.

⁴²ЦДІА у м. Львові. ф.129, оп.1, спр 1035, арк 42 – 44.

⁴³Левицький О. Раина Могилянка княжна Вишневецкая. – С.3.

⁴⁴Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI – XVII ст. – К.,1972. – С.25

⁴⁵Памятники, издание Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т.1. – С.54.

⁴⁶Луговий О. Визначне жіноцтво України. – К., 1994. – С.122 – 123.

⁴⁷Грушевський М.С. Культурно-національний рух на Україні в 16 – 17 віці // Духовна Україна. – К., 1994. – С.245.

⁴⁸Хижняк З. Галшка Гулевичівна //Київська старовина – 1994. №4 – С.63.

⁴⁹Хижняк З. Києво-Могилянська академія: Правовий статус (1615 – 1814 рр.) // Наукові записки: Історія. – К., 1998. – С.98

⁵⁰Духовне заповіщення Галшки Гулевичівни // Історія Київської духовної академії: Вип 1. Період до-могилянський. – К., 1886. – С.115 – 117.

⁵¹ЦДІА у м.Києві, ф.26, оп.1, спр.4, арк.38 – 39 зв.

⁵²Памятники, изданные временной Комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – К., 1845.– Т.1. – С.146 – 147.

⁵³Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – поч. XVIIIст.: Тексти дослідження. – К., 1998. – С.19 – 21.